

Sveučilište u Zagrebu
Fakultet političkih znanosti
Diplomski studij politologije

Lea Pavlović

Ideal antičkog polisa u Hegelovoj filozofiji prava

Diplomski rad

Zagreb, 2023.

Sveučilište u Zagrebu
Fakultet političkih znanosti
Diplomski studij politologije

Ideal antičkog polisa u Hegelovoj filozofiji prava

Diplomski rad

Studentica: Lea Pavlović

Mentor: doc. dr. sc. Domagoj Vujeva

Rujan, 2023.

Izjava o autorstvu

Izjavljujem da sam diplomski rad “Ideal antičkog polisa u Hegelovoj filozofiji prava”, koji sam predala na ocjenu mentoru doc. dr. sc. Domagoju Vujevi, napisala samostalno i da je u potpunosti riječ o mojem autorskom radu. Također, izjavljujem da dotični rad nije objavljen ni korišten u svrhe ispunjenja nastavnih obaveza na ovom ili nekom drugom učilištu, te da na temelju njega nisam stekla ECTS-bodove. Nadalje, izjavljujem da sam u radu poštivala etička pravila znanstvenog i akademskog rada, a posebno članke 16. - 19. Etičkoga kodeksa Sveučilišta u Zagrebu.

Lea Pavlović

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Ideal antičkog polisa u Hegelovoj ranoj političkoj teoriji.....	5
3. Hegelova kritika modernog prirodnog prava i kritika ugovorne teorije države.....	9
3.1. Moderno prirodno pravo.....	9
3.2. Kritika ugovorne teorije države.....	11
4. Politička država – pokušaj rehabilitacije antičkog polisa?.....	12
5. Položaj i uloga politike u filozofiji prava	21
6. Zaključak.....	26
7. Literatura.....	28
Sažetak.....	31
Abstract.....	32

1. Uvod

Antička je Grčka kolijevka filozofije i mjesto njenog primarnog razvoja. Svaki ozbiljan autor koji se bavio (političkom) filozofijom nije nikada mogao izbjeći antičke filozofe poput Sokrata, Aristotela i Platona, ma kakva god mišljenja imao o njima. A isto tako i sva moderna (politička) filozofija vuče svoje korijene iz mjesta na kojem je nastala. Grčka filozofija je postavila osnove za daljnji (politički) filozofski razvoj. „[...] bez Grka ne bismo imali i mislili politiku upravo na način na koji to radimo danas“ (Raaflaub, 2015: 5).

Za antički polis i filozofiju njegova vremena od velike je važnosti shvaćanje koje ističe filozofsko promišljanje kao neodvojivo od praktičnog stvaranja. „Pazite, kad se govori o pojmu mudrosti u staroj grčkoj filozofiji, onda je tu već implicirano da su stari Grci kao mudraci [...] mislili uvijek nerazlučivo jedinstvo teorijsko-praktičkog“ (Kangrga, 2008: 213). To polje na kojem se susreće umno i zbiljsko jest politika (odnosno antički polis). Na istom tragu, Hegel gradi svoju filozofiju. Politika i pripadnost političkoj zajednici, za antičke Grke, bila je bit života. „Već kod Aristotela etička krepost nije moguća bez individualnog uvida kao razboritosti uma ili *phronesis*, pa je bez njega još manje moguća običajnost kod Hegela, političko djelovanje kod Marxa i praksa u suvremenoj fenomenologiji i hermeneutici opstanka, koje se, unatoč svim razlikama, i razvijaju na tragu Aristotelove praktične filozofije“ (Pažanin, 1987: 25). Da parafraziram Tukidida u djelu *Povijest peloponeskog rata*, ljudi su činili polis, a njihova glavna težnja bila je politička solidarnost (*homonoia*) među njegovim članovima (Rahe, 1984: 267).

Ako znamo kako na tlu antičke Grčke nastaje filozofija, onda znamo i koji su pojmovi koja ta filozofija pokušava definirati i objasniti. Uz mnoge druge poput pravednosti, ljepote, istine, najbitniji pojam jest sloboda. Samo zbog slobode i pomoću slobode se možemo othrvati svijetu determinizma i određenosti. Ta se ideja do kraja ozbiljuje, po Hegelu, dolaskom kršćanstva po kojem čovjek vrijedi kao čovjek upravo zbog svoje beskonačne važnosti, a potvrđuje se u Francuskoj revoluciji, no o tome nešto kasnije.

Aristotel u svojoj knjizi *Politika* izrađuje principe etičko-političkog područja i ocrtava prirodu znanja o politici. „Budući da vidimo kako je svaki grad neko zajedništvo i da je svako zajedništvo složeno poradi nekog dobra (jer radi onoga što im se čini dobro svi čine sve), bjelodano je da sva [zajedništva] teže nekomu dobru, a najviše pak, i onomu koje je najpoglavitije od svih [dobara], ono zajedništvo koje je od svih najpoglavitije i u sebi sadržava sva ostala. A to je ono nazvano država i državno zajedništvo“ (Aristotel, 1988: 1). Po Aristotelu,

antički polis nastaje radi održanja života, a postoji radi dobrog života. „A iz više sela sastavljeno savršeno zajedništvo je grad, koji je takoreći dosegao granicu potpune samodostatnosti, nastavši pak poradi pukog življenja, i opstojeći poradi dobra življenja“ (Aristotel, 1988: 4) Točnije, polis nastaje iz potrebe za očuvanjem života, ali naglašava kako to nije jedina njegova svrha, već pruža okvir u kojem ljudi mogu ostvariti svoj puni potencijal i postići pravedan i dobar život. On nastaje i postaje po prirodi (jer znamo kako Aristotel smatra da je čovjek grč. *zoon politikon*, odnosno političko biće), „a polis [...] jest cilj (*telos*) tj. norma čovjekova razvoja društva“ (Riedel, 1991: 38). Dakle, grč. *zoe* je onaj goli ljudski život pukog postojanja, no grč. *bios* je upravo onaj dobar život koji je omogućen unutar političke zajednice ispunjavanjem ljudske svrhe koju čovjek zadaje sam sebi (ne ovisi o želji drugoga). „Aristotelovo građansko društvo¹ koje egzemplarno objašnjava što je polis po svojoj biti – zajednica građana što su se međusobno ujedinili u svrhu dobrog, tj. kreposnog i sretnog života [...] Polis je prema Aristotelovu razumijevanju spoj mnogih kuća, on se sastoji od kuća i rodova, tj. od plemenskih i obiteljskih udruženja grčkih slobodnjaka“ (Riedel, 1991: 37). Ta politička zajednica sastoji se od slobodnih i jednakih građana. U tom smislu, ljudi su slobodni jer ne ovise ni o čijoj volji osim vlastitoj (nisu robovi), a jednaki su među sobom kao politički subjekti. Pravednost je svrha i princip regulacije antičkog polisa, a odnosi se na vladanje okrenuto ka općem dobru za sve članove zajednice. Građanin je tako i onaj koji vlada i onaj koji se pokorava pravilima koja su donesena. „Samo su oni imali zakone i običaje koji su bili kreacija svih i svakoga od njih“ (Shklar, 1971: 80). Politika je upravo djelatnost građana unutar polisa. „Grčke zakone nije donosila viša vlast, već zajednica građana“ (Raaflaub, 2015: 14).

Ono što može svima poslužiti kao ideal kad govorimo o antičkom polisu, a poslužilo je i Hegelu, jest shvaćanje politike kao svrhe (a ne kao danas često, instrumenta za postizanje cilja). Uključenost u politiku je Grcima omogućavalo i zadržavanje i očitovanje slobode². Naime, u antičkoj Grčkoj, uključenost u politiku nije bila rezervirana samo za elitu ili određene skupine ljudi. Velik je dio građana imao pravo sudjelovati u političkim procesima i odlukama kroz uključenost u skupštine ili druga tijela, te su tako raspravljali o bitnim pitanjima i birali dužnosnike. Takva aktivna uloga omogućuje oblikovanje svakidašnjice i vlastitih života. „Općenito, donošenjem zakona građani su stekli kontrolu nad vlastitim javnim poretom: u tom su pogledu sami upravljali svojom sudbinom“ (Raaflaub, 2015: 15). Uz to, kroz rasprave, argumentacije i donošenje odluka, građani su mogli artikulirati svoje stavove, interese i

¹ U ovom smislu, termin označava slobodne građane spram onih neslobodnih (žene, djeca, robovi, stranci).

² Grčka riječ *idiot* označava osobu koja ne brine o javnom životu zajednice.

vrijednosti te tako sudjelovati u stvaranju općih interesa i dobrobiti polisa. To posljedično budi i svijest i odgovornost za političke poslove, a tako se i narod održava informiranim te doprinosi boljem razumijevanju politike. Također, ovakav sustav je omogućio razvoj političke kulture koji je sklon demokratskim vrijednostima i koliko-toliko u stanju očuvati se od tiranije i prevlasti osobnih interesa.

Upravo zato jer smatram kako nijedan moderni filozof nije pokušao oživjeti ideal antičkog polisa i njegove filozofije na način na koji to radi Hegel, moja fasciniranost njime dovela me do odabira upravo ovog problema kao teme mog diplomskog rada. „[...] Hegelovi tekstovi i dalje ostaju dovoljno aforistični da bi ih se citiralo, dovoljno tamni da bi se o njima meditiralo i dovoljno slojeviti da bi ih se analiziralo“ (Klenner, 1986: 1099). Glavna inspiracija antike za Hegela jest etičko shvaćanje politike i javna sfera kao ona koja je dominantna i kojoj se daje primat nad drugim sferama.

Hegelova filozofija vrlo je kompleksna cjelina koja je u Hegelovu samorazumijevanju vrhunac misli, a kojemu korespondira dovršetak ozbiljenja duha u povijesti, shvaćenoj kao proces napredovanja svijesti o slobodi. Njegova filozofija je poznata po svojoj dubokoj i složenoj prirodi, kako bi se njegovi tekstovi dobro razumjeli često zahtijevaju temeljnu analizu i interpretaciju, nužno je pažljivo i strpljivo čitati njegove rečenice, a tekstovi često sadržavaju apstraktne termine i pojmove. No, razumijevanje Hegelovih ideja pruža veliko zadovoljstvo onome tko ga čita. Hegel smatra kako je njegova filozofija kulminacija dotadašnje ljudske misli i evolucije duha i uma. Njegova je misao, u Hegelovom samorazumijevanju, objedinjenje misli i iskorak ka boljem razumijevanju filozofije i ljudske egzistencije. Ako ne i najbitnija, svakako jedna od glavnih tema u Hegelovim djelima jest pojam slobode i njegov razvoj kroz povijest. Hegel vjeruje kako povijest predstavlja proces razvoja duha i slobode u kojem svaka faza povijesti nosi sa sobom dublje razumijevanje i viši stupanj ozbiljenja slobode. „Područje duha, čije ostvarenje predstavlja ovo djelo, pretpostavlja teleologiju koja je imanentna samoj slobodnoj volji i čini ono kretanje 'pojma' koji prožima svu stvarnost i u njoj osvaja svoju slobodu“ (Riedel, 1971: 141). No, sloboda nije odvojena od ostalih elemenata neke političke zajednice. „Duh naroda, povijest, religija, razina njegove političke slobode ne mogu se promatrati odvojeno niti prema njihovom međusobnom utjecaju, niti po njihovoj strukturi, oni su isprepleteni u jednu vezu [...]“ (Hegel, 1982: 31). Ovi elementi zajedno oblikuju identitet, percepciju i kretanje jednog naroda ili društva.

Prije nego se detaljnije posvetim bitnim momentima na kojima počiva Hegelove filozofije prava, bitno je osvrnuti se i na njegovu filozofiju povijesti u istoimenom djelu *Filozofija*

*povijesti*³ preko koje sam se upoznala sa Hegelovim vokabularom. Povijesni procesi su za Hegela načini na koje se um ozbiljuje preko volje ljudi kao njegovih instrumenata u povijesti, način na koji duh ostvaruje svoju svijest i slobodu kroz vremenski tijek. Ako znamo kako „filozofija povijesti ne znači ništa drugo nego misaono razmatranje povijesti“ (Hegel, 2017:16) onda logično možemo zaključiti kako „jedina misao koju filozofija donosi sa sobom jeste jednostavna misao uma da um vlada svijetom, dakle da je i u svjetskoj povijesti zbivanje bilo umno“ (Hegel, 2017: 17). Um je dakle jedina supstancija, beskonačna moć, građa i forma te djelatnost tog istog sadržaja. Um je sebi ujedno i vlastita pretpostavka i vlastita svrha. Tako se, po Hegelu, svjetska povijest odvila i na duhovnom i na fizičkom tlu. „Svjetska je povijest napredovanje u svijesti o slobodi, - napredovanje koje imamo da spoznamo u njegovoj nužnosti“ (Hegel, 2017:24). „Stoga se um u Hegela nalazi u konstelaciji sa slobodom. Sloboda i um nonsens su jedno bez drugoga“ (Letunić, 2017: 584). Proces duha kroz povijest je rast iz nižih sfera svijesti u više dimenzije uma i volje čiji je cilj potpuno ozbiljiti slobodu. „Smatrao je stvarnost kao cjelinu suštinski duhovnu, i mislio je o ovom univerzalnom duhu kao otkrivenom, na određenim razinama, u aktivnostima ljudi i zajednica ljudi“ (Plamenatz, 1971: 32).

Hegelova filozofija prava nudi bogatstvo pojmovnih alata i teorijskih okvira koji su i dalje relevantni za razumijevanje i analizu političkih pitanja. Njegova razmatranja o državi, pravu, slobodi i društvenim odnosima pružaju duboku i sustavnu analizu koja može poslužiti kao temelj za razmišljanje o suvremenim izazovima političkog uređenja i društvenog napretka. Kako i prije, tako i sada: „Nadalje, pozitivno iskazano, iznenađujuće često se pokazuje koliko stimulatívna može biti izravna konfrontacija pojedinih, pa čak i svjesno izdvojenih ideja Hegelove filozofije prava sa sadašnjim teorijskim problemima praktične politike (Klenner, 1986: 1097).

Izravna konfrontacija s Hegelovim idejama omogućuje kritičko promišljanje o suvremenim teorijskim problemima praktične politike. Njegove ideje o razvoju društva, ulozi institucija i odnosu pojedinca i zajednice mogu pomoći u oblikovanju novih perspektiva i rješenja za aktualne političke izazove. Kroz analizu Hegelovih pojmova, moguće je bolje razumjeti složenosti političke stvarnosti te razviti nove teorijske pristupe koji uzimaju u obzir promjene i potrebe suvremenog društva.

³ Posthumno objavljena predavanja nastala na temelju bilješki njegovih studenata.

Ovaj rad primarno će obraditi Hegelovo razumijevanje antike i analizirati utjecaj tog shvaćanja antike na Hegelovu filozofiju prava. Rad započinje analizom ideala antičkog polisa u Hegelovoj ranoj političkoj teoriji, a zatim prelazi na Hegelovu kritiku modernog prirodnog prava i kritiku ugovorne teorije države kao glavnih teorija moderne koje Hegel pokušava kritički integrirati u svoju pravno-političku filozofiju. Glavni dio rada govori o eventualnim pokušajima rehabilitacije antičkog polisa u Hegelovoj političkoj državi kroz analizu djela *Osnovne crte filozofije prava* te poglavito dijela o običajnosti kao momentu unutar kojeg se politička država nalazi. Rad odgovara na pitanja uspijeva li Hegel, i u kojoj mjeri, pomiriti ideal antičkog polisa sa bitnim pretpostavkama moderne koje prihvaća u svojoj filozofiji prava te prevladavaju li antički ili moderni momenti (odnosno koji je odnos napetosti među njima). U posljednjem dijelu rada će se sumirati i ponoviti glavne ideje koje odgovaraju na istraživačka pitanja.

2. Ideal antičkog polisa u Hegelovoj ranoj političkoj teoriji

Što se tiče tog ranog Hegelovog razdoblja, autori ne dvoje kako je Hegel tad najviše bio sklon rehabilitaciji ideje antičkog polisa. „Grci su neizbježno dominirali Hegelovim sjećanjima, jer su oni započeli, postavili cilj i odredili oblik te potrage za određenim znanjem koje je sad dovršeno“ (Shklar, 1971: 73). Hegel se tad tek upoznaje sa škotskom moralnom filozofijom, ali još nije bio opterećen ekonomskim pretpostavkama moderne države. Vjerojatno je to najvažniji razlog njegove velike naklonosti prema antičkom polisu i antičkom shvaćanju politike. „Hegelova ideja običajnosti je, dakle, obrazac mišljenja posuđen iz antičke političke filozofije. Njegov sadržaj također je izveden iz modela antičkog polisa. To je najlakše dokazati iz njegovih ranih spisa“ (Iltting, 1971: 100-101).

Hegel uviđa kako je u modernom dobu nužno prijeći preko svih podjela u društvu i obuzdati privatni duh te zapostavljanje javnih poslova. On želi postaviti novu teoriju politike koje će po uzoru na antičku Grčku vratiti zajedništvo u centar fokusa društva. „[...] 'Tako je Atena bila pozornica države, koja je bitno živjela za svrhu lijepoga, koja je imala izobraženu svijest o ozbiljnosti javnih poslova i o interesima ljudskog duha i života, vežući s time smionu hrabrost te praktični i valjani smisao“ (Pažanin, 1987: 27). Polis za Hegela predstavlja ideal zato što „polis nije bio zavjera sebičnih pojedinaca koji su se radi uzajamne koristi i zaštite udružili u privremeno zakonsko partnerstvo koje bi se razvrglo kad prestane odgovarati njihovim interesima. Bila je to moralna zajednica ljudi trajno ujedinjenih zajedničkim načinom života“ (Rahe, 1984: 269). Hegel želi političku zajednicu u kojoj se ne slijede samo privatni interesi,

već opće dobro koje je moguće dostići zajedničkim trudom i djelovanjem ljudi koji dijele vrijednosti, osjećaje i pripadnost sa zajednicom. Stoga, u ranim djelima, za najbolji oblik države smatra republiku. Hegelova kritika modernog društva temelji se na naglasku na individualizam i zapostavljanju javnih poslova. U svojim ranim djelima, Hegel doživljava individualizam kao tendenciju koja dovodi do fragmentacije društva i gubitka zajedničkih vrijednosti. On primjećuje kako prekomjerni naglasak na individualno-privatnom interesu može oslabiti osjećaj pripadnosti i solidarnosti među ljudima, te voditi ka gubitku dublje svrhe zajednice. Kako bih potkrijepila ove tvrdnje, izdvajam Hegelov citat iz djela *Pozitivitet kršćanske religije* koji sažima Hegelovo gledište: „Iz duše građanina je iščezla slika države kao produkta njegove djelatnosti; briga, pregled cjeline, počivala je u duši pojedinca ili nekolicine; svako je imao svoje njemu određeno, manje ili više ograničeno mjesto, različito od mjesta nekog drugog; vladanje državnom mašinom je povjereno malom broju građana, a ovi su služili samo kao pojedinačni kotačići, koji svoju vrijednost dobivaju tek u povezanosti s drugima – pojedincu povjereni dio raskomadane cjeline je, u odnosu na ovu, bio tako neznatan da taj pojedinac nije ni trebalo da poznaje ovaj odnos ili da ga ima u vidu. Upotrebljivost u državi je bila ona velika svrha koju je država postavljala svojim podanicima, a cilj, koji su ovi pri tom postavljali sebi, bio je zarada i izdržavanje i još možda taština. Sve djelatnosti, svi ciljevi su se sada odnosili na individualno; nije više bilo djelatnosti za cjelinu, za ideju – ili je svako radio za sebe ili je bio prisiljavan da radi za nekog drugog pojedinca. Sloboda da slušaju zakone, koji su sebi sami odredili, da slijede poglavare u miru i vojskovođe u ratu, koje su sami sebi izabrali, čak i da sprovode zajednički donijete planove, otpala je; svaka politička sloboda je otpala; pravo građana je dalo samo pravo na sigurnost imovine, a to je pravo sad ispunjavalo cijeli njegov svijet; pojava koja mu je kidala čitavo tkivo njegovih ciljeva, djelatnost cijelog njegovog života, smrt, morala mu je biti nešto strašno, jer ga ništa nije nadživljavalo; republikanaca je [međutim] nadživljavala republika i pred njim je lebdjela misao da je ona, njegova duša nešto vječito“ (Hegel, 1982: 152).

Prema Hegelu, antički je polis vrhunac političkog razvoja. Također, Hegel smatra kako su u antici postavljeni temelji za razumijevanje političkih razvoja u modernim društvima. „Uvid koji je stekao analizom antičke grčke filozofije, povijesti i književnosti bio je kako ljudi formiraju prave zajednice samo kad dijele iste predodžbe o dobrom životu i kad se cijelim srcem identificiraju s osnovnim moralnim idejama svoje zemlje ili kulture“ (Pelczynski, 1971: 6).

Najveći doprinos antičkog polisa je, po Hegelu, ostvarivanje jedinstva između individualne slobode i zajedničkog dobra kroz bavljenje politikom. Kako i znamo o polisima, građani su bili

iznimno aktivni u političkom životu i zajedno su donosili odluke koje su utjecale na oblikovanje političke zajednice. Polis je bio sfera u kojoj su se kroz javne rasprave gradili interesi zajednice na temelju očitovanja zajedničkih vrijednosti. „Polis [...] kao zajednica slobodnih i jednakih, koja ne počiva na nasilju i ugnjetavanju, nego na principima prava“ (Riedel, 1991: 38).

Antički je polis također imao svoju supstancijalnu običajnost kroz koju se gradio etički život zajednice. Tome je razlog bio to što se osobni identitet kao i sloboda gradila upravo na temelju pripadnosti političkoj zajednici i participaciji u političkim poslovima. „Štoviše, identifikacija građana sa zajednicom bila je nesvjesna i spontana. Donijeli su je običaji, tradicija i građansko obrazovanje, a pojačali umjetnost, književnost, filozofija i religija, koji su svi bili sastavni dijelovi grčkog načina života ili 'duha naroda“ (Pelczynski, 1971: 7). Većina se građanstva mogla identificirati s cjelinom polisa, a sloboda očitovanja mišljenja ističe se kao središnje obilježje sustava (Meier, 1984: 66). Dakle, pripadnik zajednici jest onaj koji sudjeluje u politici i donošenju javnih odluka. Tako je polis omogućavao i slobodu i jednakost jer su se zakoni donosili među slobodnim i ravnopravnim članovima koji sudjeluju u politici. „Političko jedinstvo treba da znači ono sjedinjenje koje određenoj grupi ljudi pribavlja i predstavlja najvišu moć, pri čemu se upravo tom moći jedna politička jedinica odvaja od druge“ (Meier, 1984: 60).

Hegel je najviše cijenio antički polis kao vrstu uređenja koja promiče sudjelovanje članova zajednice, ostvarivanje pravde i promicanje etičkih načela (običajnost). „Premda je, dakle, i atenska običajnost bila ne samo usmjerena na državu nego je štoviše, bila njezina pozornica, individuum u njoj nije izvršavao samo naloge države nego je svojom nezavisnošću, slobodnom i duhovnom obrazovanošću razvijao bogatstvo individualnosti i ljepote od lijepih umjetničkih djela do lijepog političkog djelovanja“ (Pažanin, 1987: 27). Za razliku od moderne države u Hegelovo doba, antički polis prikazuje idealnu zajednicu koja nadilazi i potiskuje privatne interese i osigurava pravedno sudjelovanje svojih članova. „Tokom kasnoga 7. i ranoga 6. stoljeća u Grčkoj je nastao, doduše, široki trend: iz različitih poticaja težilo se na različitim mjestima za političkom participacijom širih slojeva. Ona je višestruko postignuta u drugoj polovici 6. stoljeća, tako i u Ateni. To je stanje nazivano i zove se izonomija, a bila je prethodni oblik demokracije“ (Meier, 1984: 62). Naravno, antički je polis bio tvorevina koja je odgovarala svom specifičnom povijesnom razdoblju te je bio orijentiran na ostvarivanje specifičnih interesa i svrhe polisa.

Ponovno, ima nekoliko razloga Hegelove fascinacije antičkim polisom. Smatram kako je posvećenost općem dobru i javni duh antičkih građana ono što je Hegel kod antičkih Grka najviše cijenio. Grci su upravo zbog uključenosti u politiku i kroz nju gradili i svoju slobodu i

običaje i ostvarivali međusobnu jednakost. Dakle, u političkom procesu su mogli iskazivati mišljenja, preferencije i doprinostiti donošenju odluka. Također, na taj se način stvarao i promicao etički život građana kao i cijenila pravda, zajedničko dobro i jednakost pripadnika političke zajednice. Pravednost je nastajala baš zato jer su zakoni donošeni suglasno među građanima. Težište političkog jedinstva bilo je u širokom sloju građanstva, položaj građana bio je položaj sudionika (Meier, 1984: 62), beskorisnim građaninom smatran je onaj koji ne sudjeluje u politici, poredak građana bio je određen jednakošću, građani su bili visoko politizirani, a struktura političkog je određivala osjećaj građana i način na koji su živjeli. Uz to se, naravno, pokazala „osobito budna svijest za probleme upravljanja“ (Meier, 1984: 68). Ukratko rečeno, Grci nisu imali poredak već su oni sami bili taj poredak. „A u mnogome pogledu Grci mogu biti još i danas ako ne uzor, onda ipak mjerilo“ (Meier, 1984: 69).

Što se više upoznaje s modernim pretpostavkama države, to se Hegel više udaljava od republikanskog stajališta. U modernom društvu, suprotnost između individualizma i potrebe za zajedničkim identitetom postaje izražena. Hegelova težnja je stvoriti harmoniju između tih suprotnosti, kako bi se postigla stabilna i funkcionalna politička zajednica. Hegel se oslanja na antički grčki model političke zajednice kao inspiraciju za svoju teoriju. Antička Grčka se često smatra primjerom gdje su individualni interesi bili podređeni općem dobru i gdje je participacija u javnom životu bila važna. Hegel želi preuzeti ovaj koncept i prilagoditi ga modernom društvu, uzimajući u obzir napredak i promjene koje su se dogodile u međuvremenu. Uspoređuje zajednicu sa organizmom, gdje svaki dio ima svoju funkciju i doprinosi cjelini. Ova analogija ističe potrebu za koordinacijom i suradnjom među različitim aspektima društva kako bi se postigla cjelovitost i ravnoteža. U tom kontekstu, svi članovi društva trebaju raditi zajedno u svrhu ostvarivanja općeg dobra. Hegelov ideal političke zajednice temelji se na ideji da se opće dobro postiže kroz suradnju i zajednički trud svih članova društva. Umjesto da slijede isključivo privatne interese, pojedinci trebaju djelovati u skladu s općim interesima društva kako bi postigli cjelokupnu dobrobit. Hegelova ideja o potrebi za prevladavanjem podjela u društvu i usmjeravanjem prema općem dobru odražava njegovu duboku brigu za stabilnost i zajedničku svrhu društva u modernom dobu. Njegova vizija političke zajednice temelji se na sintezi suprotnosti, povratku antičkom modelu, te stvaranju funkcionalnog organizma u kojem se individualni interesi usklađuju s općim dobrom. „[...] mladi Hegel postao je nezadovoljan individualističkim koncepcijama prirodnog prava i morala [...] i tražio je u idealiziranom grčkom polislu odgovor na otuđenje s kojim se suočava moderno društvo“ (Garza, 1990-1991: 376).

3. Hegelova kritika modernog prirodnog prava i kritika ugovorne teorije države

3.1. Moderno prirodno pravo

Moderno prirodno pravo je pravna teorija koja se razvija u 17. i 18. stoljeću. Temelji se na ideji kako postoje univerzalni ljudski moralni principi neovisno o političkoj zajednici.

Hegel ekstenzivno kritizira moderno prirodno pravo zbog apstraktnosti modernih prirodno-pravnih pristupa. Diktat uma može nalagati poštivanje tuđe slobode, ali nije dovoljno intrinzično biti obvezan, nego je nužna i izvanjska dužnost. „Zdravorazumski konsenzus stoga nije dovoljan da identificira ili opravda osnovna moralna načela“ (Westphal 2020: 29). S obzirom da Hegel analizira povijesni način ozbiljenja slobode, ne može ni smatrati kako je pojedinac odvojen od svoje povijesti i stvarnosti razdoblja ili države u kojoj se pojedinac nalazi. Pravo je, kako smo već ranije naglasili, dio povijesti i ono se mijenja s obzirom na povijesne procese. Povijest nije nikad statična već uvijek donosi nove dinamične događaje i kroz njih se i sama mijenja. Pravo nije apstraktan i univerzalan princip, već točno određenje unutar povijesno-političkog razdoblja. „Bit običajnosti u narodnoj živoj raznolikosti su njihovi običaji“ (Riedel, 1967: 188). Također, pravo se ne može ni analizirati van povijesnih običaja, vrijednosti i institucija. Pravo je usko povezano s određenim povijesnim kontekstom. Pravo se mnogo puta mijenjalo i proširivalo baš putem sudjelovanja građana u politici i povijesnim procesima koji su mijenjali stvarnost određenih povijesnih razdoblja. „Hegel tvrdi kako identificiranje i opravdavanje takvih normi također zahtijeva moralnu refleksiju o našim stvarnim ljudskim kapacitetima, sposobnostima, međusobnim odnosima i interakcijama, koje kolektivno razvijamo kroz povijest u obliku društvenih praksi, kao običaja i institucija koje razvijamo na temelju naših ljudskih kapaciteta, ograničenja, vještina i sposobnosti, zajedno s našim materijalnim i društvenim resursima za djelovanje“ (Westphal, 2020: 16). Na taj se način pravo oblikovalo kroz institucije, norme i običaje, a ne samo od sebe apstraktnim principima. Pravo odražava interese i vrijednosti zajednice. A i danas znamo kako nisu sve zajednice iste, pa tako ni njihovi interesi, a ni vrijednosti. Hegel tako povezuje pravo s običajnosnom sferom zajednice. „Konstruirati tu 'prirodu' u pravu, koja je položaj naroda, ono je što Hegel definira kao zadatak prirodnog zakona“ (Riedel, 1967: 188).

Ovdje bih se pozvala na Westphala i njegovu knjigu *Hegelov građanski republikanizam* u kojoj kroz nekoliko točaka objašnjava zbog čega su društvene prakse, institucije, običaji neodvojivi od samih pojedinaca i način na koji oni tvore koordinate za djelovanje pojedinaca. Ove točke

naglašavaju kako su pojedinci nužno povezani s društvenim okruženjem te da je njihova percepcija, ponašanje i djelovanje oblikovano društvenim praksama i okolnostima u kojima žive.

1. Pojedinci su društveni praktičari. Sve što pojedinac radi, govori ili misli nastaje unutar šireg društvenog konteksta. Pojedinac nije izoliran entitet, već je aktivni sudionik u društvenim praksama koje ga okružuju. Društvene prakse uključuju različite aspekte života, kao što su ekonomske aktivnosti, obiteljski odnosi, kulturni izrazi, politički angažman, obrazovanje itd. Te prakse osiguravaju materijalne i konceptualne resurse potrebne za djelovanje pojedinca u društvu.
2. Društveno i prirodno okruženje utječe na ponašanje. Pojedinci nisu samo pasivni akteri društvenih praksi već njihove reakcije na okruženje oblikuju njihovo mišljenje i ponašanje. Ponašanje i stavovi svakog pojedinca rezultat su njihove interakcije s društvenim i prirodnim okruženjem. Na primjer, kultura, vrijednosti, običaji i norme društva utječu na način na koji pojedinac razmišlja i donosi odluke.
3. Postoji recipročan odnos između pojedinaca i društvenih praksi. Bez pojedinaca koji sudjeluju u tim praksama, ne bi bilo društvenih praksi, a bez društvenih praksi ne bi bilo konteksta u kojem pojedinci djeluju. Pojedinci nisu pasivni primatelji društva, već aktivni sudionici koji oblikuju i mijenjaju društvene prakse prema potrebama i ciljevima. Ovo uključuje proces učenja, prilagodbe i sudjelovanja u društvenim aktivnostima.

Suprotno od modernog prirodnog prava, „Hegel je dao veću važnost društvenom i povijesnom kontekstu unutar kojeg su određeni pojedinci smješteni nego u pokušaju da izvede moralne i etičke recepte iz hipostaziranog koncepta izoliranog, pre-društvenog, apstraktnog individualnog moralnog subjekta liberalne političke teorije“ (Garza, 1990-1991: 372).

No, treba naglasiti kako Hegel ne odbacuje sasvim prirodno pravo. On zapravo zadržava njegove osnovne principe, ne samo na razini apstraktnog prava, nego i moralnosti. Postojanje apstraktnog prava otvara put za etičko djelovanje kroz sfere moraliteta i običajnosti, ali poštujući apstraktno pravo kao osnovni princip. On samo odbacuje ideju da prirodno pravo nastaje van zajednice. „[...] Hegel će krajnji razvoj prava i zakona vidjeti u kontekstu države; on stoga odbacuje ideal da se prirodni zakoni zasnivaju na asocijalnoj, atomističkoj ljudskoj prirodi“ (Garaza, 1990-1991: 387).

Bit prirodnog prava jest prepoznati i priznati druge članove zajednice kao ravnopravne. Nema polja slobode u kojemu možemo prakticirati naša prava ako i drugi nisu u istom tom polju. „To je izravna moralna, politička i pravna implikacija Hegelove analize međusobnog priznavanja i njegove temeljne, konstitutivne uloge u racionalnom opravdanju u svim neformalnim, sadržajnim domenama“ (Westphal 2020: 120). Naravno, država omogućuje to polje slobode. I bez pravnog okvira kojega država stvara, mi nemamo nikakve slobode ni nikakva prava. Ako bismo nešto 'trebali' onda to moramo i 'moći' i 'htjeti' i na koncu 'napraviti'. A to možemo i moramo samo u državi. „Ovo pravo, koliko god bilo visoko, koliko god božansko, okreće se u nepravu ako kao mišljenje važi samo to i ako mišljenje sebe zna kao slobodno samo onda ako odstupa od onoga što je općenito priznato i važeće pa je sebi znalo pronaći nešto posebno“ (Hegel, 1967: 10).

3.2. Kritika ugovorne teorije države

Hegelov stav o državi je veoma eksplicitan. On kaže kako je država dobra zato jer postoji. No, pod ovime ne misli na svaku povijesnu državu, nego na ideju države koja se ozbiljuje nakon Francuske revolucije. Po njemu, nemamo ništa od analiziranja toga koji je njen točan izvor ako vidimo da ona jest. No, svakako smatra da ugovornu teoriju države treba odbaciti: „[...] ne leži priroda države u ugovornom odnosu, bilo da se država uzima kao ugovor svih sa svima, ili kao ugovor tih svijeta s vladarom i vladom“ (Hegel, 1964: 82). „U Hegelovoj kritici ugovorne teorije mogu se, shematski, razlikovati tri razine argumentacije: 1) [...] poima državu kao jamstvo i instrument zaštite te ostvarivanja privatnih interesa. [...] 2) ugovornom konstitucijom se država uspostavlja kao instanca formalne općosti koja kao izvanjska moć drži na okupu mnoštvo partikularnih interesa. [...] 3) ugovornom konstitucijom država je učinjena ovisnom o empirijskoj proizvoljnosti pojedinaca, čija zajednička partikularna volja samo slučajno iz sebe može dati umnu općenitu volju“ (Vujeva, 2020: 114-115).

Kontraktualizam, koji je proizišao iz modernog prirodnog prava, Hegel najviše kritizira utoliko što, ako prihvatimo ugovornu teoriju, država postaje jamstvo za ostvarivanje privatnih interesa te je ujedno i instrument za ostvarivanje tih osobnih interesa. Nadalje, država se tako uspostavlja kao izvanjska sila koja drži sve te privatne interese na okupu. Također, ukoliko smatramo da je država nastala ugovorom, onda pripadnost državi ostavljamo na raspolaganje pojedincima. „[...] još jedan primjer da ustanove, zakoni jednog malog društva u kojem je svakom [prepušteno] na volju hoće li biti ili neće njegov član, ako se prenese na veliko građansko

društvo, nikad nisu pogodne i nikad ne mogu da postoje zajedno s građanskom slobodom“ (Hegel, 1982: 48). To naravno nema nikakvog smisla jer Hegel zastupa ozbiljenje slobode kroz pripadanje političkoj zajednici. Bez zajednice nema ni slobode jer bez zajednice nema ni prava koje omogućava tu slobodu. „Iz istog razloga, prema Hegelu, nije moguće umno tumačiti državu kao ugovor autonomnih pojedinaca. Doktrina društvenog ugovora je pokušaj da se država zamisli kao udruženje koje se, iako nužno u uvjetima ljudske prirode, u konačnici temelji na proizvoljnim odlukama pojedinaca“ (Ilting, 1971: 94).

Društveni ugovor svodi državu na građansko društvo. Tako bi država samo ostvarivala privatne i iz nužde proizišle interese. „Individualna volja je odvojena od većeg društvenog ili etičkog poretka, a ciljevi politike i legalnosti u društvu postaju samo instrumenti koji omogućuju ostvarivanje vlastitih interesa i zadovoljenje individualnih želja“ (Garza, 1990-1991: 379).

Hegela tu najviše smeta liberalna ideja koja propagira kako je pojedinac samostalan, autonoman lik izdvojen iz zajednice koji sam sebi može krojiti sudbinu, pa čak i odlučiti o tome kojoj i kakvoj će se zajednici priključiti. „Destruktivnost ovog zahtjeva – implicitno u teorijama društvenog ugovora iz sedamnaestog i osamnaestog stoljeća – jedan je od razloga zašto je mislio kako će moderna društva nastaviti osjećati potrebu za tradicionalnim etičkim institucijama“ (Kierans, 1992: 417).

4. Politička država – pokušaj rehabilitacije antičkog polisa?

Hegellovo djelo *Osnovne crte filozofije prava* nastalo je kao udžbenik za njegova predavanja filozofiji prava. Ono je zapravo „[...] sistematičnije izvođenje istih temeljnih pojmova koji su o tom dijelu filozofije već sadržani u Enciklopediji filozofijskih znanosti [...]“ (Hegel, 1964: 7). Kako je ovo djelo u kojem je sustavno izložena politička država kao običajnosna sfera, ovo poglavlje rada bavit će se analizom filozofije prava. „[...] Tako ova rasprava, ukoliko sadržava znanost o državi, ne treba da bude ništa drugo do pokušaj da državu shvati i prikaže kao nešto u sebi umno“ (Hegel, 1964: 17). Predmet filozofijske pravne znanosti je ideja prava, pojam prava i ozbiljenje prava (Hegel, 1964: 23). Dakle, temeljni princip filozofije prava jest moderna ideja volje, odnosno sloboda. „Tlo je prava uopće ono duhovno, a njegovo poblize mjesto i ishodište volja, koja je slobodna, tako da sloboda čini njegovu supstanciju i određenje, a pravni je sistem carstvo ozbiljene slobode, svijet duha proizveden iz njega samoga kao druga priroda“ (Hegel, 1964: 31-32).

Hegel je bio fasciniran antičkim polisom i njegovom politikom, u zreloj fazi ipak shvaća kako nije moguće preslikati takav sustav u modernu državu. Međutim, ipak u sferi običajnosti u političkoj državi pokušava zadržati glavna dostignuća antičkog polisa i postaviti ih dijalektičkom metodom na mjesto koje odgovara suvremenom dobu – u političku državu. „Ova korespondencija je toliko značajna da se uvijek smatralo i naglašavalo kako je treći dio Hegelove *Filozofije prava* 'antičkog' karaktera“ (Ilting, 1971: 98).

Iako je Hegel bio oduševljen mnogim aspektima grčke kulture, smatrao je kako grčka običajnost nije najviši oblik samosvijesti duha. „Usprkos oduševljenju grčkim polisom, njegovom supstancijalnošću i posebno atenskom običajnošću, njezinom duhovnom slobodom, ljepotom i istinoljubivošću, Hegel nije bez razloga isticao da grčka običajnost 'ipak nije najviše stajalište duševne samosvijesti. Njoj nedostaje beskonačna forma, upravo ona refleksija mišljenja u sebi, oslobođenje od prirodnoga momenta ... kao i od neposrednosti'. Da bi se razumjela opravdanost toga Hegelovog prigovora grčkoj običajnosti i smisao 'najvišeg stajališta duševne samosvijesti', potrebno je podsjetiti na Hegelovu filozofiju apsolutnog duha, njegovu filozofiju svjetske povijesti i filozofiju objektivnog duha“ (Pažanin, 1987: 28). Grci su bili običajnosni, ali ne i moralni ljudi jer nisu još poznavali savjest. Tek kad običajnost spozna moralnost ona postaje najviše stajalište duhovne samosvijesti jer beskonačno reflektira mišljenje sama unutar sebe. Antički Grci su samo poštivali običaje, ali nisu o njima reflektirali, kaže Hegel, ropstvo prestaje tek kad je volja beskonačno reflektirana u sebe, kad se misli kako pravo pripada slobodnom čovjeku, ali da je slobodni čovjek po svojoj općoj prirodi umno biće. Grci su počeli razvijati svijest o subjektivnosti sa Sokratom, no ona se kod njih nije razvila do najviše sfere, nije se reflektirala sama u sebi i tako dostigla apsolutni duh. „Kako grčki duh još nije shvatio subjektivitet u njegovoj dubini, to u njemu još ne postoji istinsko izmirenje, a ljudski duh još nije apsolutno opravdan“ (Hegel, 2017: 206).

Hegel poima antičko-grčku običajnost kao specifičan način života unutar polisa, gdje su pravila i norme većinom prethodno utvrđene te se pojedinac ponaša u skladu s njima. To stvara udomaćeni duh i ravnotežu među članovima zajednice. Hegelova kritika antičke običajnosti nije toliko usmjerena protiv nje same koliko je pokušaj da pokaže kako je običajnost dio šireg filozofskog razvoja u kojem je moralnost napredniji oblik svijesti. „Pojam običajnosti Hegel u oporbi spram moralnosti općenito i povijesno razvija ponajprije iz etičkog ustrojstva slobodnog građanskog života koje je konstitutivno za grčki svijet. [...] Grčki polis otuda za Hegela vrijedi kao 'običajnosna zajednica' u kojoj čovjek nema ništa drugo činiti 'nego što mu je njezinim odnosima naznačeno, izrečeno i poznato'. Običajnost je tako 'cjelina' u kojoj je svaki dio u

mirnoj ravnoteži svih dijelova 'udomaćen duh' te je tako 'u toj ravnoteži sa cjelinom'“ (Ritter, 1987: 272).

Iako je Hegel kao mlad bio puno više fasciniran antičkim polisom, i u njegovoj zrelijoj fazi ipak se nije uspio othrvati glavnim motivima antičkog političkog života. „[...] Hegel je napustio svoje rano zanimanje koje je bilo usredotočeno na oživljavanje grčkog polisa i etike oko legalnosti i preusmjerio svoje napore na postizanje modernog oblika etičkog života utemeljenog na prihvaćanju klasičnog liberalnog društva i modernog prirodnog prava“ (Garza, 1990-1991: 371). Hegel u svom sustavu stvara političku državu kao modernu verziju antičkog polisa. „Hegel pronalazi jedinstvo individualnog zadovoljstva i slobode u skladu s društvenim etosom organske zajednice“ (Singer, 1983: 44). Shvaća kako modernom dobu odgovara nova vrsta običajnosti koja ne može biti ista kao i ona grčkog polisa jer je taj historijski oblik prošao: „Hegel je nastojao opisati zajednicu u kojoj su pojedinačni interesi i interesi cjeline u skladu“ (Singer, 1983: 54). Kako ponovno ne bi došlo do kvarenja i propadanja principa antičkog polisa, Hegel proučava antičku običajnost i rekonstruira običajnost s obzirom na elemente modernog društva. „Običajnost je ideja slobode kao živo dobro koje u samosvijesti ima svoje znanje, a s pomoću njegova postupanja i svoju zbiljnost, kao što postupanje ima svoju po sebi i za sebe bitkujuću podlogu i pokretačku svrhu u običajnosnom bitku – pojam slobode koji je postao opstojećim svijetom i prirodom samosvijesti“ (Hegel, 1964: 142).

Na njega je u zreloj fazi uvelike utjecala škotska moralna filozofija i njena ideja kako se društvo kroz ekonomske odnose samo reproducira u političku tvorevinu. Možemo ovdje i povući paralelu s odbacivanjem ugovorne teorije; ljudi kroz privređivanje stupaju jedni s drugima u nužne odnose i tako tvore okvir za imanentne i neizbježne društvene odnose na čiji vrh dolazi politika. Podjela rada omogućila je bogatstvo, proširenje industrije i tržišta, no najvažnije, stvorila je visok stupanj međuovisnosti članova društva. „Ono opće i objektivno u radu leži, međutim, u apstrakciji, koja uzrokuje specifikaciju sredstava i potreba, a time ujedno specificira proizvodnju i stvara podjelu radova. Rad pojedinčev postaje podjelom jednostavniji, a time postaje veća vještina u njegovu apstraktnom radu, kao i količine njegovih proizvoda. Ova apstrakcija vještine i sredstva upotpunjuje ujedno ovisnost i uzajamnu povezanost ljudi za zadovoljavanje ostalih potreba do potpune nužnosti. Apstrakcija proizvođenja čini rad, nadalje, sve više mehaničkim, a time na koncu podobnim da čovjek može odstupiti, a da na njegovo mjesto može stupiti mašina“ (Hegel, 1964: 172-173). Ukratko, škotski moralni filozofi smatrali su kako se tržište samo od sebe regulira i nakon kriza ili dinamičkih čimbenika vraća u ekvilibrij. Hegel je uvidio ekonomske faktore konstituiranja i održavanja društva, no ipak nije

smatrao kako tržište samo od sebe može dovesti sebe u ravnotežu. Iz ovog razloga, kod Hegela politička država ipak dominira nad svim ostalim podmomentima pa tako i nad građanskim društvom. To znači da se ozbiljenje običajnosne ideje ne postiže samo na individualnoj razini ili na razini pojedinačnih djela, već se usklađuje s ukupnim sistemom vrijednosti i ciljeva koje predstavlja totalitet.

Osim što priznaje i tradiciju škotske moralne filozofije, Hegel također uviđa kako je antički polis bio produkt svoga vremena. Tad nije postojala ideja individualizma i izdvajanja identiteta od svojih zajednica. Iako se na početku protivio subjektivizmu moderne optužujući korupciju pojedinačnim interesima kao razlog propasti antičkog polisa, kasnije uviđa kako princip individualiteta ipak djeluje pozitivno na promicanje slobode u modernom dobu. „Za razliku od antike, dakle, gdje se partikularni interes pojavio kao kvarenje univerzalnog i time propast običajnosti, u modernom građanskom društvu sam subjektivni partikularni interes vodi univerzalnog i samo se tako ostvaruje univerzalno“ (Kain, 2018: 112). Francuska revolucija je sa sobom dovela potpunu slobodu za sve razine čovjekova postojanja: osobnu, moralnu i društvenu slobodu i Hegel uviđa kako to nije problem samo po sebi, već je bitan način na koji će politička država to regulirati. Hegelu je zapravo postalo jasno kako politička revolucija i centralna ideja slobode pripadaju upravo tom novom industrijskom radno-razmjenskom društvu koje nije postojalo niti je moglo postojati ranije. „Zato je prirodni princip društva, preuzet iz političke ekonomije, u *Filozofiji prava* shvaćen ujedno kao povijesni princip njegova emancipativnog konstituiranja“ (Ritter, 1967: 38). Hegel je morao u svoju znanost o državi inkorporirati princip subjektiviteta te samim time odbaciti ideal grčkog polisa. „Pravo individue na njenu posebnost isto je tako sadržano u običajnosnom supstancijalitetu, jer je posebnost spolja pojavni način u kojem egzistira običajnosno“ (Hegel, 1964: 148). On nužno odbacuje prethodno hvaljen republikanski ideal jer on nije u stanju u sebi sadržati proturječne principe koje je moderno, građansko društvo donijelo u obliku građanskog društva kao sfere gdje svatko slijedi svoj privatni interes. „[...] prepoznajući klasni karakter modernog građanskog društva, on zagovara državnu regulaciju ekonomije preko policije [...] te dijelom građanskog društva čini korporacije – kolektivne društvene subjekte preko kojih građansko društvo dobiva 'običajnosni' karakter [...]“ (Vujeva, 2012: 144). Ukratko, Hegel mijenja svoj fokus sa obnove antike na prihvaćanje moderne i njenih principa, no još uvijek pokušava pronaći sistem koji će ipak staviti veći naglasak na zajedništvo i (ako je potrebno) podvrgavati individualne interese općem dobru zajednice. Još uvijek se boji propasti zajednice. „Supstancijalni stalež ima svoju imovinu u prirodnim proizvodima nekog tla koje on obrađuje, [...] zanatlijski stalež ima kao

svoj posao uređivanje prirodnog proizvoda pa je za sredstva svoje subzistencije upućen na svoj rad, na refleksiju i razum, kao i bitno na posredovanje s potrebama i radovima drugih, [...] opći stalež ima kao svoj posao opće interese društvenog stanja; on stoga mora biti oslobođen direktnog rada za potrebe bilo s pomoću privatne imovine, bilo na taj način da mu država, koja zahtijeva njegovu djelatnost, nadoknađuje štetu, tako da privatni interes nalazi svoje zadovoljenje u njegovu radu za ono opće“ (Hegel, 1964: 174-176). Dakle, Grci nisu poznavali princip subjektiviteta, on je izboren i ozbiljen u izvanjskom opstanku sa Francuskom revolucijom. Iako možda nije najsolidarniji princip, i dalje je onaj koji je bio historijski nužan i kojeg više ne možemo izbjeći. Drugim riječima, svi pojedinci su podvrgnuti ekonomskim zakonitostima. „No zbog krajnje proturječne prirode procesa unutar kojih se povijesno odvija čovjekova emancipacija, građansko društvo za Hegela više ne može biti neposredno politička zajednica, nego u prvom redu prostor radno-razmjenske i privatnopravne formacije društvenosti“ (Vujeva, 2009: 159). Upravo u tome leži emancipativni karakter modernog građanskog društva. Sloboda u modernom dobu se odnosi na život u kojem svaki pojedinac sam određuje svoje interese i sklonosti i ima pravo slijediti ih. „Volja je jedinstvo tih obaju momenata; - u sebe reflektirana i time općenitosti vraćena posebnost – pojedinačnost; samoodređenje *ja* da u jednome postavi sebe kao ono negativno samoga sebe, naime, kao određenoga, ograničenoga, i da ostane kod sebe, tj. u svom identitetu sa sobom i općenitosti, i da se u određenju spoji sa samim sobom“ (Hegel, 1964: 35). Tako politička država mora jamčiti ostvarivanje vlastitih interesa, ali svi ti interesi moraju odgovarati interesima cijele zajednice i ostvarenju njene dobrobiti. To je razlog zašto Hegel na čelo (umjesto republikanskog modela) stavlja monarha kao jednu osobu u kojoj će jedinstvo cijele zajednice biti osigurano bez da ona ovisi o posebnim interesnim skupinama. Dakle, ta državna moć nije aparat prisile, već sfera istinskog političkog sjedinjenja jer se tamo svjesno teži općem interesu (uz poštovanje posebnih interesa) i ostvaruje princip općenitosti. Ta sfera običajnosti nije zajedničko djelovanje svih pojedinaca već započinje u građanskom društvu kroz ostvarivanje vlastitih interesa koji tako upućuju na druge i time stvaraju svijest o zajedništvu i prvenstvu općeg nad partikularnom, uz očuvanje partikularnog. A to zajedništvo se očituje tako da ne odlučuju svi o politici već svi polažu svoje povjerenje u zajedničkog nasljednog monarha čija je glavna briga upravo utjeloviti državno jedinstvo.

Uz to, Hegel je shvatio i kako su odnosi u nacionalnim državama, kao specifično modernim tvorevinama, obilježeni kompleksnim sistemom društvenih i ekonomskih odnosa. Nužno je da takvi sustavi trebaju visoko specijalizirane institucije koje su trajno organizirane kako bi

održavale sustav javne vlasti i same države. Pored toga, više nije ni moguće imati direktnu demokraciju kakva je nekoć bila u antičkoj Grčkoj. Čak i u Grčkoj se u jednom trenu javljaju predstavnici jer nije moguće zbog geografske udaljenosti održati neposrednu demokraciju. „Atena je imala jedan od najvećih teritorija polisa u Grčkoj [...] Kliten je stoga morao smatrati vrlo važnim da su svi građani povezani preko svojih predstavnika s procesom donošenja odluka u Ateni [...] svi građani su tako bili zastupljeni u osnovnom smislu 'prisutnosti' u Ateni“ (Raaflaub, 2015: 28). Hegel se zalaže za informiranost i svijest o općim pitanjima no ne i za aktivno sudjelovanje u politici. On, u stvari, kritizira i posrednu i neposrednu demokraciju. To je interesantan stav na prvi pogled. Međutim, neposredna demokracija u modernoj državi nije moguća: „[...] za građanski poredak je svrsishodno i neophodno da se za predstavništvo naroda, za sudove odredi broj članova i da se na tome ostane [...]“ (Hegel, 1982: 88). Prema Hegelu, posredna demokracija ne uključuje zastupanje posebnih društvenih interesa i zato ju odbacuje. Za njega je zajednica mnoštvo atomiziranih pojedinaca te posrednom demokracijom ne mogu ostvariti interesni pluralizam građanskog društva. Ovakav sustav i država koju Hegel opisuje funkcionira na delegatskom sustavu čiji članovi odlučuju u ime cijele zajednice. Razlog zašto odabire delegatski sustav jest zato što je građansko društvo mjesto povijesne emancipacije čovjeka. Iz tog razloga, Hegel staležima i korporacijama daje mjesto u političkoj sferi jer ih vidi kao presliku građanskog društva. Kod Hegela je zapravo posvećenost javnom poslu povjerenje u delegate, a ne direktna participacija. Iz moderne perspektive Hegel vidi državu kao centralizirani aparat moći, a zbog antičkog naslijeđa zajednica je bazirana na povjerenju u članove političkog sustava. Ako znamo da kod Hegela povijesnim i političkim procesima upravlja um, on je protiv svake vrste demokracije jer se u njoj um ne može ozbiljiti. Također, ljudi modernog doba nisu (kao Grci) sebe shvaćali kao primarno dijelom cijele zajednice. S obzirom na rimski zakon, kršćanstvo, reformaciju i liberalizam i liberalne ideje, ljudi se primarno doživljavaju kao privatne osobe sa osobnim pravima (nasuprot npr. državi).

Sfera objektivnog (uz subjektivni i apsolutni) duha kod Hegela se razlaže na: obitelj, građansko društvo i političku državu. Građansko je društvo od države neovisan prostor, a sastoji se od odnosa koji nastaju zbog nužnosti zadovoljenja potreba. Hegel ga naziva i izvanjskom državom, državom iz nužde te razumskom državom. Ovdje se radi o međuovisnosti mnoštva ljudi koje na okupu održavaju privatni interesi, a ne istinskom jedinstvu. „Sebična svrha u svom ozbiljenju, uvjetovana tako općenitošću, osniva sistem svestrane zavisnosti da su subzistencija i dobrobit pojedinca, te njegov pravni opstanak isprepleteni u subzistenciji, dobrobiti i pravu svih, na tome osnovani i samo u toj povezanosti zbiljski i osigurani. – Taj se sistem može

ponajprije promatrati kao izvanjska država – država iz nužde i razumska država“ (Hegel, 1964: 164). To građansko društvo je ujedno i sfera emancipacije ljudskog potencijala, ali i prijetnja ljudskom zajedništvu. Građansko društvo je zapravo sustav potreba i njihovih zadovoljenja (i elementarnih potreba, ali i onih koj proizvodi samo društvo). I potrebe i sredstva zadovoljenja su neograničeni jer se konstantno umnožavaju. Te potrebe imaju društveni karakter zato jer ih je društvo stvorilo i zato jer je zadovoljenje tih potreba moguće samo posredstvom drugih. Podjelom rada se povećala međuovisnost članova te stoga građansko društvo ne samo da treba stvoriti uvjete nego i biti jamstvo za ostvarenje potreba (i subzistencije i dobrobiti). Upravo u toj međuovisnosti je izborna sloboda pojedinca i njihova pravna jednakost jer upravo je to pretpostavka ekonomske razmjene. Ako prepustimo alokaciju resursa tržištu, dolazi do jako velikih nejednakosti. Potrebna je prvo svjesna regulacija tržišnih procesa od strane države putem nekih institucija koje se nalaze u građanskom društvu. „Ne može se govoriti o nepravednosti prirode u pogledu nejednake razdiobe posjeda i imovine, jer priroda nije slobodna, a stoga ni pravedna ni nepravedna. Da svi ljudi treba da imaju ono čime bi podmirivali svoje potrebe, to je dijelom moralna i, izrečena u toj neodređenosti, doduše, dobronamjerna želja, ali ta želja, kao uopće ono što je dobronamjerno, nije ništa objektivno, a dijelom je ta dostatnost za opstanak nešto drugo nego posjed i pripada jednoj drugoj sferi, građanskom društvu“ (Hegel, 1964: 63-64). Filozofija objektivnog duha kod Hegela predstavlja jedan od tri glavna područja duha u njegovom filozofskom sustavu, uz subjektivni i apsolutni duh. Objektivni duh obuhvaća različite oblike institucija i društvenih odnosa te ima, kako sam ranije napomenula, tri osnovne sfere: obitelj, građansko društvo i političku državu. U ovom kontekstu, građansko društvo igra ključnu ulogu kao posrednik između obitelji i političke države te je mjesto gdje se ostvaruje dijalog između individualnih potreba i kolektivnih interesa. Da sumiram, građansko društvo je prostor koji postoji neovisno o političkoj državi i obitelji. Ovdje se uspostavljaju odnosi nužnosti i zadovoljavanja materijalnih potreba. Građansko društvo pruža prostor za razvoj ljudskih potencijala i individualne slobode. Međutim, Hegel ističe kako to također nosi prijetnju ljudskom zajedništvu jer u njemu prevladavaju privatni interesi, a ne istinsko jedinstvo. Građansko društvo može stvoriti duboke nejednakosti, jer alokacija resursa na tržištu može voditi do koncentracije bogatstva. Hegel ukazuje na međuovisnost članova građanskog društva, koja se pojačala podjelom rada. U tom kontekstu, građansko društvo treba stvoriti uvjete za zadovoljenje potreba svih članova te biti jamstvo za osiguranje subzistencije i dobrobiti. „Također za Hegela obitelj, građansko društvo, država ostaju predmet pravnog nauka, ali se ujedno kao obličja u kojima sloboda uključuje slobodu subjektivnosti postavljaju pod etičko određenje. Moralnost se time razrješava iz ograničenja na dužnosti unutarnje slobode

te se odnosi na te institucije kao njihova zbiljnost (*actualitas*). To se zbiva u obliku da se prijelaz od moralnosti prema institucijama obitelji, društva i države poima kao prijelaz prema običajnosti“ (Ritter, 1987: 271). Upravo u ovoj međuovisnosti leži izborena sloboda pojedinca i pravna jednakost. Sustav potreba stvorio je umnožavanje potreba, ali i sredstva za njihovo zadovoljavanje. Rast ekonomije vezan je uz neograničene potrebe. Zahtjev jednakosti se javlja jer svi zaslužuju zadovoljenje elementarnih potreba (princip posebnosti). To zadovoljenje tuđih potreba predstavlja bitak za druge koji te potrebe zadovoljavaju (princip općenitosti). Nitko ne može zadovoljiti svoje potrebe bez drugih. Upravo ovaj moment stvara međuovisnost unutar ove sfere. Građansko društvo tako, ne samo da stvara uvjete, nego i treba jamčiti ostvarenje potreba. Zato Hegelovo građansko društvo sadrži policiju i korporacije. „U pravosuđu vraća se građansko društvo, u kojemu se ideja izgubila u posebnosti i razdvojila u diobi unutrašnjega i vanjskog, svojem pojmu, jedinstvu po sebi bitkujućeg općega sa subjektivnom posebnošću, ali ova u pojedinačnom slučaju, a ono u značenju apstraktnog prava. Ozbiljenje tog jedinstva u proširenju na cijeli opseg posebnosti, ponajprije kao relativnog ujedinjenja sačinjava određenje policije, a u ograničenom ali konkretnom totalitetu korporaciju“ (Hegel, 1964: 192). Neposredni/prirodni običajnosni duh je obitelj, građansko društvo je sljedeći moment koji povezuje samostalne pojedince u formalnu općenitost, a politička država objedinjuje ova dva momenta pojedinačnosti i posebnosti u općenitost. Hegelova filozofija objektivnog duha, posebice u vezi građanskog društva, oslikava složenu dinamiku između individualnih i kolektivnih interesa, slobode i jednakosti te potrebe za intervencijom političke države kako bi se osigurala održivost i ravnoteža unutar društva. „U običajnosti, smatra on, nalazimo jednu duhovnu sferu sastavljenu od dva dijela – individualnu subjektivnu sferu i objektivnu supstancijalnu sferu. I svaka strana proizvodi drugu. Individualne radnje i interesi rađaju objektivnu svjetovnu stvarnost koja se zatim okreće protiv pojedinaca, oblikuje ih i uzdiže do univerzalnosti“ (Kain, 2018: 84).

Običajnost antičkog polisa temeljila se na tadašnjim specifičnim vrijednostima i običajima grčkog polisa. Tako i Hegel smatra da običajnost u moderno vrijeme objedinjuje posebne moralne i društvene principe s posebno kulturno-historijskom dimenzijom koja odgovara dobu. Običajnost nije navika i slijepo slijedenje već postojećih običaja, normi i zakona, nego uvijek uključuje razmišljanje svjesnog pojedinca. To nije samo prilagođavanje tradiciji, već njeno propitivanje, autonomno djelovanje slobodnog bića, mijenjanje stvarnosti i odupiranje determinantnim uvjetovanostima života. Običajnost je povijesna sfera koja je dinamična i podložna promjenama, a te su promjene njen sastavni dio. „Samosvijest se, umjesto toga,

shvaća kao bitan aspekt moderne običajnosti. Za Hegela, moderno pomirenje između pojedinca i zajednice mora biti samosvjesno pomirenje“ (Garza, 1990-1991: 383).

No, kako sam i ranije spomenula, antička Grčka je imala robove. U političkoj državi gdje vlada sloboda i jednakost to ne može biti slučaj. U antičkoj Grčkoj se jest rodila svijest o slobodi, no ona je tek bila zametak slobode kakva se ozbiljila naknadno političkim i povijesnim procesima. „Stoga za Hegela svjetska povijest kao povijest čovjeka i slobode započinje s grčkim polisom jer u njemu 'se najprije rodila svijest slobode'. Ali ujedno stoji da su Grci (a isto tako Rimljani) znali samo to da je 'slobodna nekolicina, ne čovjek kao takav'; oni su imali robove pa je njihova 'lijepa sloboda' bila samo jedan 'slučajan, prolazan i skučen cvijet' (Ritter, 1967: 18-19). Drugim riječima, „taj jednobitak – sretna sloboda Grka – pripada prošlom vremenu jer zanemaruje princip apsolutne pojedinačnosti“ (Vujeva, 2015: 53).

Kad Hegel u Bernu čita *Istraživanje o principima političke ekonomije* koje je napisao James Steuart „postala [je] jasna bit građanskog društva; naučio je da shvaća što znače potreba i rad, podjela rada, moć članova skupštine, sirotinjska pomoć, uprava, porezi; njemu se razotkriva da povijesno revolucije i cijele epohe i sviju njezinih problema jest nastupanje modernog industrijskog građanskog radnog društva“ (Ritter, 1967: 32-33). Kako sam već i rekla, ono je sfera odvojena od političke države. „Konceptija političkog ustava koju nalazimo u *Filozofiji prava* u odlučujućem smislu ovisi o Hegelovu shvaćanju odnosa između građanskog društva i političke države. Razdvajanje tih dviju sfera, koje je prvi put pojmovno formulirano u *Filozofiji prava*, rezultat je Hegelova uvida u najvažnija dostignuća Francuske revolucije“ (Vujeva, 2015: 8).

Iako Hegel navodi građansko društvo gotovo kao antitezu etičkog života i dalje ostaje ambivalentan odnos prema toj sferi. Iako nas tržište odvodi jedne od drugih s obzirom na želju za stjecanjem, ono nas ipak upućuje jedne na druge zato jer u takvom sustavu međuovisnosti, ne možemo ni funkcionirati bez drugih ljudi. S obzirom na podjelu rada i visoku specijalizaciju u modernoj ekonomiji, nužno smo upućeni na druge u zadovoljavanju svojih potreba. "Nasuprot tome, Hegel je moderno društvo shvaćao ne samo kao propadanje nego kao ispunjenje europske povijesti i povezivao kršćansku slobodu s njegovim pravnim i političkim načelom" (Ritter, 1974: 20). Na taj način "[...] dizajnira Hegel novi model države, temeljen na Platonovom polis, u kojem je moderno građansko društvo sa svojim formalnim pravnim sustavom ograničeno na državu ovisnu o cjelini" (Düsing, 1984: 127).

5. Položaj i uloga politike u filozofiji prava

U djelu *Osnovne crte filozofije prava*, Hegel se bavi temom politike i prava, istražujući odnos između individue i države. Kako sam već u trećem poglavlju naglasila, Hegel odbacuje ugovornu teoriju. U klasičnoj ugovornoj teoriji, kao što je predstavljaju Hobbes, Locke i Rousseau, pojedinac napušta prirodno stanje i prenosi svoja prava na državu kako bi omogućio svoju sigurnost. Hegel, međutim, iznosi drugačiju perspektivu. On tvrdi kako pojedinac postoji unutar društvenog konteksta te da su prava i slobode najpotpunije ostvarive kroz pripadanje političkoj zajednici. „To: da je opstanak uopće opstanak slobodne volje, jest pravo. – Ono je time uopće sloboda, kao ideja“ (Hegel, 1964: 29), tako ideja slobode istinski postoji samo kao država (Hegel, 1964: 69). Time on zapravo naglašava primat i izvornost politike. Princip općenitosti, kako ga Hegel formulira, naglašava važnost univerzalnih vrijednosti i normi koje su relevantne za cjelokupno društvo. „Zbog tih svojstava atenske običajnosti i duhovnih djela što su iz nje nastala Hegel je visoko cijenio Atenu i nikada je nije smatrao pukom prošlošću, jer djela njezina 'duha' nenadmašeno još danas stoje suvremena pred nama“ (Pažanin, 1987: 29). Ovaj koncept odražava antički grčki ideal i ističe važnost zajedničkih interesa i kolektivnog dobra iznad individualnih potreba. „Za Hegela, grčki polis simbolizira identifikaciju građanina sa zajednicom koju su stvorile zajedničke tradicije, običaji i religija“ (Garza, 1990-1991: 376). Hegel odbacuje ugovornu teoriju koja tretira pojedinca kao izolirani entitet i naglašava kako prava i slobode pojedinca proizlaze iz njegove integracije u političku zajednicu. Na ovaj način, Hegelova teorija odražava utjecaj antičkog polisa kao mjesta gdje je kolektivno ostvarivanje slobode i pravde bilo ključno. „Prava sloboda za Hegela u moderno doba može postojati samo kad je koncept univerzalnog, istine koja nadilazi egoistični svijet pojedinca i utjelovljena je u etičkom životu, također utjelovljen u svjesnoj svrsi individualnog subjekta“ (Garza, 1990-1991: 380). Hegel je vjerovao kako prava i slobode pojedinca ne smiju ugroziti harmoniju i cjelovitost društva. Ovo stavlja politiku u središte njegove filozofije, naglašavajući kako politička zajednica postavlja okvir u kojem se ostvaruju individualna prava. Njegova filozofija prava odražava antički grčki ideal o harmoničnom i etičkom društvu u kojem politika ima centralno mjesto. Primat principa općenitosti nad pojedinačnosti zapravo znači kako politika ima prioritet nad drugim oblicima ljudskog povezivanja. Hegel želi sferu političke države definirati kao izvorno zajedništvo baš kakvo je postojalo u antičkoj Grčkoj. Po Hegelu, ekonomska sfera je jedan stupanj ozbiljenja ljudske slobode (što se nije smatralo u antičkoj Grčkoj), ali to građansko društvo mora biti podređeno politici. Ako je država konstituirana ugovorom, onda politika nije mjesto izvornosti specifično za ljudsku prirodu. Država stvorena ugovorom je

izvedena iz interesa građanskog društva i ona je samim time instrument ekonomske sfere. „Ako se država zamijeni građanskim društvom i ako se njeno određenje stavlja u sigurnost i zaštitu vlasništva i osobne slobode, onda je interes pojedinaca kao takvih krajnja svrha u kojoj su oni ujedinjeni, a iz toga isto tako slijedi da je biti član države nešto proizvoljno. – No ona se sasvim drukčije odnosi prema individui; budući da je ona objektivni duh, zato sama individua ima objektivitet, istinu i običajnost samo ukoliko je njen član. Ujedinjenje kao takvo samo je istinski sadržaj i svrha, pa je određenje individua da žive općim životom; njihovo dalje posebno zadovoljavanje, djelatnost, način držanja ima taj supstancijalitet i opću važnost kao svoju polaznu točku i rezultat. – Umnost opstoji, apstraktno uzeto, uopće u jedinstvu općenitosti i pojedinačnosti, koje sebe prožimaju, a ovdje konkretno, po sadržaju, u jedinstvu objektivne slobode, tj. opće supstancijalne volje i subjektivne slobode kao individualnog znanja i njegove volje, koja traži posebne svrhe – pa stoga, po obliku, u postupanju koje sebe određuje prema zamišljenim, tj. općim zakonima i načelima. – Ova je ideja po sebi i za sebe vječni i nužni bitak duha“ (Hegel, 1964: 204-205). Jedino odbacivanjem ugovorne teorije možemo izvesti primat i izvornost politike na način da je ona mjesto gdje se ozbiljuju ljudski potencijali i mjesto gdje se ljudi samoostvaruju i ispunjuju svoje najveće svrhe. “Ovdje je važno razumjeti običajnu cjelinu kao državu, a ovu kao zajednicu kulture i duha i slobodnog djelovanja građana koji svojim znanjem i htijenjem općenitosti ozbiljuju svoje vlastite supstancijalne svrhe života“ (Pažanin, 1987: 35). Ovaj koncept odražava antički grčki ideal o polisima kao mjestu gdje se ostvaruju najviši oblici ljudskog postojanja. „[...] sloboda je za Aristotela čovjekova mogućnost biti sopstvo, a Hegel prihvaća ovaj pojam“ (Ritter, 1967: 17).

Uz to, Hegel je političku državu postavio kao sferu najviše etičnosti. „Grčke političke institucije nisu bile nešto odvojeno od etosa polisa, već sastavni dio njegova etičkog života, čak gotovo njegov najvažniji dio. Polis je bio etička zajednica koja je imala politički aspekt, a ne zajednica na koju su se političke institucije takoreći izvana nadmetale. Zakoni i vlast bili su samo neke od mnogih spona koje povezuju narod u zajednicu. Ovu ideju polisa kao etičke zajednice Hegel je primijenio na modernu državu tijekom jenskog razdoblja“ (Pelczynski, 1971: 6). U antičkoj Grčkoj, polis je bio temeljna sfera zajedničkog života, mjesto gdje su građani dijelili vrijednosti, sudjelovali u političkom životu i ostvarivali svoje potencijale kao članovi zajednice. „Kod Aristotela je etika naučavanje o 'etosu' kao ustrojstvu individualnog življenja i djelovanja u kući i polisima koje je razvijeno u običaju, navadi i predanju. Ona pripada praktičnoj filozofiji zato što 'praksa' ima ozbiljnost ne u neposrednosti činjenja, nego u oblikovanju u etičke i institucionalne poretke polisa. 'Etika' je otuda naučavanje o dobru i pravu što u *etosu* i *nomosu* određuje činjenje

pojedinaca koje je u njima oblikovano do općenitosti. Ona postaje osnovom 'politike' ako političko vodstvo i postavljanje ustava i zakona ima svoj temelj i svoje određenje (*telos*) u praksi koja je 'etički' ustrojena u kući i polisu“ (Ritter, 1987: 275). Hegel je naslijedio ovu ideju o važnosti političke zajednice i proširio je kroz svoj koncept države kao etičkog entiteta. „Sama realizacija moralne ideje mora se pokoravati općem zakonu ideje ili totaliteta: stoga je ona sama totalna realizacija totaliteta“ (Bourgeois, 2014: 217). Hegel postavlja državu kao etičku jer oblikuje i usmjerava pojedinca ka ostvarivanju najvišeg dobra. „Pošto država može ne kao država, već samo kao običajno biće da traži moralnost od svojih građana – i sem toga, pošto je obaveza države, da ne donosi propise koji su ili suprotni običajnosti ili ga potajno potkopavaju, jer je za nju samu od najvećeg interesa, već i da bi ostvarila legalnost, što je njezina svrha, da i njezini građani budu etični – ona će stvarati ustanove da to neposredno (jer ovdje nije govor o razlici društvenog sustava, ukoliko se njegovi nevidljivim utjecajem stvara kreposni duh naroda) i postigne; zakoni koje bi država donosila, da njezini građani treba da budu etični, ne bi joj priličili kad bi bili proturječni ili smiješni. Da građane navede na to, da se služe tim ustanovama, može ona samo putem povjerenja, koje mora probuditi prema sebi“ (Hegel, 1982: 100). Ova perspektiva je duboko ukorijenjena u antičkom grčkom idealu o zajedničkom dobru polisa, koje je nadređeno individualnim interesima. Hegel prepoznaje da politika nije samo mehanizam upravljanja društvom, već da ima etičku dimenziju - stvaranje harmonične i etički oblikovane zajednice. „Time obnavlja institucionalnu etiku Aristotelove provenijencije, dovodeći je u ishodište od moralnosti subjektivnosti u odnos spram suvremenog svijeta te je čini teorijom djelovanja koje je ozbiljeno u modernom društvu, u modernoj državi i u institucijama što su utemeljene na njegovu principu slobode. Ali time Hegel ujedno etiku vraća u sklop 'politike“ (Ritter, 1987: 283). Nadalje, ona nije samo tehnički aparat za upravljanje državom, već etička arena gdje pojedinac postiže svoje moralno sazrijevanje. Država je zapravo u jednu ruku i instanca etičkog obrazovanja (*Bildung*) pojedinca. „Obrazovanje je stoga u svom apsolutnom određenju oslobađanje i rad višeg oslobađanja, naime apsolutno prolazište ne više do neposrednog, prirodnog, nego duhovnog, isto tako uzdignutog do lika općenitosti beskonačno subjektivnog supstancijaliteta običajnosti“ (Hegel, 1964: 167-168). Hegel smatra kako je elementarni karakter grčkog duha obrazovanost koja proizlazi od samostalnih individualiteta koji su sjedinjeni u zakonu i duhovnom ćudoređu (Hegel, 2017: 187). Ta perspektiva usko se poklapa s antičkom vizijom gdje su građanska dužnost i moralnost bili neraskidivo povezani s političkom pripadnošću. Hegel naglašava kako politika pruža okvir za izgradnju usklađenog i pravednog društvenog tkiva. Ova koncepcija usko slijedi antički ideal gdje su građani polisa surađivali kako bi oblikovali društvo prema najvišim principima. To je

usklađeno s antičkim idealima gdje su moralna načela i građanska dužnost neraskidivo povezani s političkim pripadanjem zajednici. Hegelova tvrdnja kako politika pruža okvir za izgradnju pravednog društva reflektira antičku ideju gdje su građani bili odgovorni za oblikovanje svoje zajednice. „Na pitanje nekog oca o najboljem načinu kako da svog sina odgoji običajnosno, odgovorio je jedan pitagorejca (i drugima se to pripisuje): Ako ga učiniš građaninom države s dobrim zakonima“ (Hegel, 1964: 148). Kako bih sumirala, okrenut ću se riječima Pelczynskog: „Proces političkog obrazovanja (*Bildung*) počinje u građanskom društvu i nastavlja se u 'političkoj državi'. Njezini organi i načini njihova djelovanja – posebice staleška skupština i njeni izbori, javnost rasprava, sloboda tiska i javnog mišljenja, racionalizacija (odnosno kodifikacija) zakona i tako dalje – građanima pružaju priliku stjecanje uvida u etičku osnovu politika i zakonodavstva, a time i dobrovoljno podvrgavanje onome što građani sada doživljavaju ispravnim i nužnim“ (Pelczynski, 1971: 17).

Na tragu argumenta o primatu i izvornosti politike, Hegelova misao o političkoj sferi kao sferi samosvjesne općenitosti odražava antički grčki koncept polisa kao vrhovne zajednice. „Hegel želi postići vezu između javnog života politike i zajedničke kulture i autonomnog pojedinca moderne koji donosi svjesnu i promišljenu odluku da legitimira i traži svoje ispunjenje u javnom i kulturnom životu“ (Garza, 1990-1991: 386). Pojedinač u Hegelovoj filozofiji prava nije izoliran entitet, već član šire političke zajednice koju prepoznaje i u kojoj ostvaruje svoju općenitost. „Država kao zbiljnost supstancijalne volje, koju ona ima u posebnoj samosvijesti, uzdignutoj do njene općenitosti, jest ono po sebi i za sebe umno. To supstancijalno jedinstvo jest apsolutna nepokretna samosvrha, u kojemu sloboda dolazi do svojeg najvišeg prava, kao što ta konačna svrha ima najviše pravo spram pojedinaca, čija je najviša dužnost da budu članovi države“ (Hegel, 1964: 204). U polisu antičke Grčke, građani su bili aktivno uključeni u politički život, dijeleći vlast i odgovornost za dobrobit zajednice. Hegel prepoznaje vrijednost ovakvog zajedničkog angažmana i odražava je kroz svoju koncepciju političke sfere. Hegelova teorija prava ukazuje na to da pojedinac postiže svoje najviše potencijale unutar društvenog konteksta, gdje politika predstavlja temeljnu sferu za ostvarivanje tih potencijala. Kroz ovo sagledavanje, Hegel je preuzeo inspiraciju iz antičkog polisa, uspostavljajući duboku vezu između političkog pripadanja i ljudskog razvoja. Dakle, iako kod Hegela nema političke participacije, samosvjesna općenitost znači da pojedinci imaju svijest o pripadanju zajednici i imaju povjerenje u zajednicu iako ne iskazuju to povjerenje političkom participacijom. „Učinak tih pravila i institucija, dodaje Hegel, pojačan je spontanim patriotizmom ili 'političkim osjećajem' (*politische Gesinnung*), koji može varirati od pukog 'povjerenja' do 'obrazovanog

uvida'. Ti osjećaji, ideje i stavovi tjeraju obične građane, a posebno one sa značajnim udjelom u 'državnoj moći', da svoj privatni interes poistovjećuju s javnim dobrom“ (Pelczynski, 1971: 13).

Nadalje, Hegel razmatra političko povjerenje podanika prema nasljednom monarhu, unatoč njihovom nedostatku prava na političku participaciju. Ovaj aspekt Hegelove teorije može se tumačiti kao odraz antičkog polisa gdje se povjerenje prema vodstvu često temeljilo na kvalitetama i vrlinama vladara. „Filozofska legitimacija ovih institucija temelji se na racionalnom uvidu, a ne na iracionalnim ili autoritarnim premisama kao što su strah, sila ili svetost statusa quo“ (Garza, 1990-1991: 374). Iako Hegel dopušta monarhu da obavlja vlast, on to čini unutar okvira političke samosvjesnosti zajednice. Time se osigurava da vlast monarha nije apsolutna, već je usmjerena prema dobrobiti zajednice te tako privatni interes [monarha] nalazi svoje zadovoljenje u radu za opći interes (Hegel, 1964: 176).

Država kod Hegela jest aparat moći, ali ona nije samo to. Hegel osim *Machtstaat* (država moći) proširuje djelovanje države i na *Kulturstaat* (država kulture) kako bi se identitet pojedinca još više prožeo duhom pripadnosti naroda. „[...] Kod Hegela [se] država i kao država moći ne iscrpljuje vladanjem i upravljanjem, nego se očituje i obistinjava kao općeniti duh kulture, umjetnosti, prava, politike, religije, filozofije i znanosti“ (Pažanin, 1987: 36). Ne samo da stvara pravu, istinsku zajednicu povezivanja ljudi, nego i čini etičku sferu koja izgrađuje samosvjesne pojedince i njihova prava, ali je ujedno i protuteža modernom građanskom društvu. „Te institucije u posebnome sačinjavaju ustav, tj. razvijenu i ozbiljenu umnost, pa su zato čvrsta baza države, kao i povjerenja i nastrojenosti individua prema njoj te kameni temeljci javne slobode, jer je u njima posebna sloboda realizirana i umna, pa time u njima samima po sebi opstoji ujedinjenje slobode i nužnosti“ (Hegel, 1964: 214). Hegel je više bio naklonjen republikanskom idealu u ranijim radovima, no ovo proizlazi iz republikanskog načina razmišljanja; ako svjesno pripadamo državi i imamo povjerenje prema politici, tako pripadanjem sustavu možemo utjecati na sfere na koje inače ne bismo mogli utjecati (poput npr. građansko društvo).

Tu se nadziru neki problemi ovakvog Hegelovog postavljanja politike. U ovakvom sustavu, sporno je da nema političkog subjekta koji ima pravo na sudjelovanje u politici na način aktivnog sudjelovanja. Zašto se ne javlja potreba za demokracijom? Hegel jest kao mlađi gajio veće simpatije prema Francuskoj revoluciji, no kad za vrijeme svog života uviđa kako je ona pod pozivanjem na antičke ideale donijela više štete nego koristi jakobinskim terorom, povlači svoje republikanske ideale i ne izvodi demokraciju iz svoje filozofije prava. Dapače, on uvodi

nasljednog vladara kao lice moći. „[...] Hegel je bio izvanredno optimističan u pogledu mogućnosti harmonije među ljudima, a još je više bio u suprotnosti sa stvarnošću ako je vjerovao da će harmonija postojati u stanju kakvog je opisao“ (Singer, 1983: 58). Hegel smatra kako „pošto osnov našeg blaženstva ne treba da počiva na onom što bi bio sposoban da ispita naš um, naša pažnja uperena na nas same i druge, naše samostalno mišljenje, nego na autoritetu onih kojima je država prvenstveno povjerala brigu oko širenja historijskih istina [...]“ (Hegel, 1982: 69). Nisam sigurna da imam odgovor na pitanje zašto Hegel govori samo o *bourgeois*, a ne spominje *citoyen* i kako je moguće da jedina „politička participacija“ za Hegela bude povjerenje. Čini mi se kako je razlog tome to što shvaća građansko društvo kao mjesto povijesne emancipacije čovjeka i stoga želi preslikati taj prostor na političku sferu. Moderna sloboda više nije apstraktni pojam, nego priznavanje radno-razmjenskih odnosa. Podjela rada i međusobna zavisnost pojedinaca mjesto je u kojem se pojedinci „konstituiraju i uvijek iznova potvrđuju kao slobodni i jednaki ekonomski i pravni subjekti“ (Vujeva, 2012: 175). Dakle, staleži i korporacije su produkt građanskog društva pa su sami time organizacije koje se brinu za ostvarivanje posebnih interesa. Smatram da ih Hegel iz tog razloga uključuje u politički proces; kako bi se iznova potvrdila sloboda ostvarena u građanskom društvu na isti način na koji je do modernog pojma slobode i došlo.

6. Zaključak

Hegel je u svojoj mladosti bio puno više orijentiran na ideal antičkog polisa. S vremenom i proučavanjem klasične ekonomije, ipak uviđa kako njegov mladenački idealizam nije lako spojiv s modernim dobom. No ipak, taj ideal nije ga nikad sasvim napustio. On je uvidio puno dobrih i korisnih stvari u antičkom polisu koji mogu poslužiti kao nit vodilja u svojim ranim radovima, no kasnije postaje svjestan kako ih ne može sasvim inkorporirati u svoj sustav moderne nacionalne države. Primat i izvornost politike unosi u sustav, ali uz bitno poštivanje modernih osnova. Svaka je filozofija produkt svog vremena, pa je tako i Hegelova filozofija produkt moderne.

Ono što definitivno možemo naučiti od Hegela jest kako poviješću upravlja um koji se ozbiljuje u imanentnim svrhama. Svaka povijesna epoha sa sobom je donijela određenu vrstu napretka. Od antičkih Grka možemo naučiti puno i oni nam uvijek mogu poslužiti kao politički uzor, baš kao što su poslužili i Hegelu. Uvijek postoji mjesto za napredak baš kako je i Hegel smatrao da može unaprijediti modernu političku državu svojom teorijom.

Nakon ove analize Hegela, na pamet mi pada više pitanja nego odgovora. Kod izvođenja primata i izvornosti politike, čovjek bi mislio kako će se raditi o političkom subjektu koji ima pravo na participaciju u političkom procesu, no ono izostaje. Smatram da je Hegelova filozofija prava više povijest bolesti nego stvarni recept za modernu političku državu.

Voljela bih završiti s ovim riječima za koje smatram da odlično ocrtavaju sažetak koji se može donijeti pri baljenju ovom temom: „Dakle, Hegelov zaključak da filozofija ne može pomladiti stari svijet ne poriče njezinu sposobnost da pokrene novi. Nostalgija za Heladom neće vratiti polis, ali filozofsko shvaćanje grada-države može pridonijeti razvoju kasnijih političkih oblika. Jer dok Minervina sova raširi svoja krila s padom sumraka, mora ponovno poletjeti u zoru, a ti veliki skokovi između svake povijesne ere jednako su sigurno pokrenuti kroz ovaj reflektivni let intelekta“ (Ware, 2000: 291).

7. Literatura

- Aristotel. 1988. *Politika*. Globus. Zagreb: 1-271.
- Bourgeois, Bernard. 2014. Der Begriff des Staates, u: *G. W. F. Hegel – Grundlinien der Philosophie des Rechts*. De Gruyter. Münster: 218-242.
- Düsing, Klaus. 1984. Politische Ethik bei Plato und Hegel. *Hegel-Studien*, 19: 95-145.
- Garza Jr., Abel. 1990-1991. Hegel's Critique of Liberalism and Natural Law: Reconstructing Ethical Life. *Law and Philosophy*, (9), 4: 371-398.
- Hegel, G.W. F. 2017. *Filozofija povijesti*. Naklada Jesenski i Turk. Zagreb: 11-365.
- Hegel, G. W. F. 1964. *Osnovne crte filozofije prava*. Vasilin Maleša. Sarajevo: 7-418.
- Hegel, G. W. F. 1982. *Rani spisi*. Biblioteka Logos. Sarajevo: 7-178.
- Horstmann, Rolf-Peter. 2005. *Hegels Theorie der bürgerlichen Gesellschaft*. Akademie Verlag. Berlin: 193-216.
- Iltting, K.-H. 1971. The Structure of Hegel's Philosophy of Right, u: *Hegel's Political Philosophy*. Cambridge University Press. London: 90-110.
- Kain, Philip J. 2018. *Hegel and Right*. State University of New York Press. New York: 1-173.
- Kangrga, Milan. 2008. *Klasični njemački idealizam*. FF press. Zagreb: 203-278.
- Kierans, Kenneth. 1992. The Concept of Ethical Life in Hegel's „Philosophy of Right“. *History of Political Thought*, (13), 3: 417-435.
- Klenner, Hermann. 1986. Da li je Hegelova filozofija prava aktualna? *Filozofska istraživanja*, (19), 6: 1095-1106.
- Letunić, Stijepo. 2017. Aspekti odnosa teorijskog i praktičkog: Hegel i Kangrga. *Filozofska istraživanja*, (147), 3: 579-596.
- Meier, Christian. 1984. Političko u Grka. *Politička misao*, (21), 1-2: 58-70.
- Pažanin, Ante. 1987. Običajnost države kod Hegela. *Politička misao*, (24), 4: 24-37.
- Pelczynski, Z. A. 1971. The Hegelian conception of the State, u: *Hegel's Political Philosophy*. Cambridge University Press. London: 1-29.

- Peperzak, Adriaan Th. 2014. Hegels Pflichten- und Tugendlehre. Eine Analyse und Interpretation der Grundlinien der Philosophie des Rechtes. u: *G. W. F. Hegel – Grundlinien der Philosophie des Rechts*. De Gruyter. Münster: 167-190.
- Plamenatz, John. 1971. History as the Realization of Freedom, u: *Hegel's Political Philosophy*. Cambridge University Press. London: 30-51.
- Raaflaub, Kurt A. 2015. The Historical Needle's Eye of Modern Politics and Political Thought. *The Classical World*, (109), 1: 3-37.
- Rahe, Paul A. 1984. The Primacy of Politics in Classical Greece. *The American Historical Review*, (89), 2: 265-293.
- Riedel, Manfred. 1967. Hegels Kritik des Naturrechts. *Hegel-Studien*, 4: 177-204.
- Riedel, Manfred. 1974. *Materialen zu Hegels Rechtsphilosophie (Band 2)*. Suhrkamp. Frankfurt am Main: 13-130, 152-175, 201-246.
- Riedel, Manfred. 1971. Nature and Freedom in Hegel's Philosophy of Right, u: *Hegel's Political Philosophy*. Cambridge University Press. London: 136-150.
- Riedel, Manfred. 1991. Povijest razlike, u: *Građansko društvo i država*. Naprijed. Zagreb: 33-132.
- Ritter, Joachim. *Hegel i Francuska revolucija*. 1967. Veselin Masleša. Sarajevo: 3-43.
- Ritter, Joachim. 1987. *Metafizika i politika*. Informator. Zagreb: 263-285.
- Ritter, Joachim. 1974. *Subjektivität*. Bibliothek Suhrkamp. 11-35.
- Singer, Peter. 1983. *Hegel: A Very Short Introduction*. Oxford Univeristy Press. New York: 1-125.
- Shklar, Judith N. 1971. Hegel's *Phenomenology*: an elegy for Hellas, u: *Hegel's Political Philosophy*. Cambridge University Press. London: 73-89.
- Vujeva, Domagoj. 2015. *Država i demokracija*. Disput. Zagreb: 7-62.
- Vujeva, Domagoj. 2012. Hegelova teorija političkog predstavištva. *Politička misao*, (49), 3: 163-188.
- Vujeva, Domagoj. 2020. Politička ekonomija i kritika teorije društvenog ugovora u Hegelovoj *Filozofiji prava*. *Politička misao*, (57), 2: 107-126.

Vujeva, Domagoj. 2009. Prilog genealogiji Hegelova poimanja građanskog društva. *Politička misao*, (46), 3: 157-173.

Vujeva, Domagoj. 2012. Republikanizam i liberalizam u svjetlu Hegelove znanosti o državi. *Politička misao*, (49), 4: 143-157.

Ware, Robert Bruce. 2000. Freedom as Justice: Hegel's Interpretation of Plato's „Republic“. *Metaphilosophy*, (31), 3: 287-310.

Westphal, Kenneth R. 2020. *Hegel's Civic Republicanism*. Routledge. New York:1-279.

SAŽETAK

Ovaj rad se bavi analiziranjem Hegelovog shvaćanja antičkog polisa i načinom na koji interpretacija antičkog polisa utječe na Hegelovu filozofiju prava. Prvo se analizira kako je antički polis doživljen u Hegelovim ranim radovima. Zatim, rad se okreće ka Hegelovoj kritici modernog prirodnog prava i ugovorne teorije države. Glavni dio rada bavi se analizom elemenata u Hegelovoj običajnosnoj sferi i njenom podmomentu političke države, za koje smatram da su proizašli iz Hegelova zanimanja za antički polis. Zatim, rad govori o položaju i ulozi politike u Hegelovoj filozofiji prava.

Ključne riječi: Hegel, antički polis, filozofija prava, običajnost, politička država

ABSTRACT

This paper explores analysis of Hegel's understanding of the ancient polis and the way in which the interpretation of the ancient polis affects Hegel's philosophy of right. First, it is analysed how the ancient polis was seen in Hegel's early works. Then, the paper turns to Hegel's critique of modern natural law and the contractual theory of the state. The main part of the paper deals with the analysis of elements, in Hegel's sphere of ethical life and its sub-moment of the political state, which I consider to have arisen from Hegel's interest in the ancient polis. Also, the paper talks about the position and role politics have in Hegel's philosophy of law.

Key words: Hegel, ancient polis, philosophy of right, ethical life, political state